

А. І. Нагорний
A.I. Nagornyi

СУЧАСНІ МЕТОДИКИ МАНІПУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНО-МАСОВОЮ СВІДОМІСТЮ ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ В ПОЛІТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЯХ

У кібернетичну еру особистість усе більше й більше піддана маніпуляції. Робота, споживання, дозвілля людини маніпулюються за допомогою реклами й ідеологій. Людина втрачає свою активну, відповідальну роль у соціальному процесі; стає повністю "відрегульованою" і навчається тому, що будь-яка поведінка, дія, думка або почуття, що не укладається в загальний план, створює їй великі незручності.

Е. Фромм

Abstract. The specificity of manipulative techniques which are intensively used by the contemporary political establishment is clarified. The author's vision of the purpose and the essence of manipulations occurred in the life of members of the Ukrainian society is presented. Commonly accessible methods of the protection against manipulations are proposed, and some of probable consequences are indicated.

Сучасне українське суспільство сповнене явними, очевидними проблемами, такими як: недієздатність парламенту, корумпованість влади на всіх рівнях, економічне варварство, соціальна незахищеність і багато інших. Втім, реальні кроки (активний протест) з боку членів суспільства (народу) на шляху вирішення цих проблем, які мають тенденції до зростання, відсутні. Поставимо питання: чому більшість представників суспільства свідомо ігнорують реальні погіршення в суспільно-політичному житті? Є розуміння ситуації, є усвідомлення її однозначної негативності, є відчуття на собі її деструктивних наслідків, але нема жодної більш-менш дієвої спроби щось змінити на краще. При такому перебігу подій, правомірним буде припущення, що суспільна, народна пасивність є наслідком цілеспрямованого, професійно-спланованого соціально-психологічного впливу з боку зацікавлених суб'єктів. Таку необмежену терплячість навряд чи можна визнати характерною рисою менталітету українця, адже історичний екскурс показує зовсім інше, український народ завжди відрізнявся активною участю в процесах суспільствотворення. А відтак, пасивна соціальна позиція українців є більшою мірою результатом використан-

ня маніпулятивних соціально-психологічних технік спрямованих на навіювання членам суспільства ідеалів гуманності, лояльності та бездіяльності, реалізація яких, як ми впевнилися, не призводить до позитивних зрушень, а лише відкриває можливості для подальшого свавілля та безладу. Кожній хоча б поверхово обізнаній у політиці людині зрозуміло, що суспільно-політичний безлад – це ідеальні умови для реалізації політичних амбіцій та фінансових махінацій, адже унеможливується знаходження винних у результируючих соціально-економічних проблемах. Тому наша гіпотеза стосовно метацілей сучасних політичних маніпулятивних технік цілком вірогідна. До того ж наразі всім відомо, що кожен політик серйозного рівня має потужну команду спеціалістів, які формують його політичний імідж та визначають стратегії суспільно прийнятної поведінки, що уможливує його успішну діяльність у небезпечних та відповідальних ситуаціях. Це цілком нормальне явище, якщо переслідуються суспільно корисні цілі. Але в сучасних умовах дуже сумнівно, що саме такою є цілеспрямованість діяльності нашої політичної еліти. Опитування, проведені Інститутом соціології НАН України в 1994–2005 рр. [1, с. 17 (b10)], дають підстави вважати, що вагома частина громадян переконана: політики більшою мірою зайняті налагодженням власного гараздкування, ніж вирішенням суспільних проблем. У такій ситуації неабиякого значення набуває діяльність, спрямована на маніпулювання суспільно-масовою свідомістю, адже саме маніпуляція робить можливим продовження реалізації такого типу сценаріїв.

Сучасний розвиток психологічних теорій маніпуляції, методик соціально-психологічного впливу та засобів масового впливу (Інтернет, ЗМІ), створює максимально сприятливі умови для реалізації маніпулятивних стратегій. Маючи команду професіоналів (психологів, соціологів), владні та матеріальні ресурси, можна переконати певні соціальні верстви майже в чому завгодно (зокрема у тому, що є позитивні зрушення, коли об'єкти маніпуляції відчують протилежне). Зважаючи на це, актуальність заявленої проблеми не викликає сумнівів, адже конструктивне, а не викривлене розуміння громадянами суспільної ситуації є запорукою розвитку демократичного суспільства.

Таким чином, мета цієї статті: визначити специфіку використання методик маніпулювання суспільно-масовою свідомістю в політичних технологіях сьогодення.

Ставляться такі завдання:

- проаналізувати існуючі в науці підходи до явища маніпуляції свідомістю;
- визначити можливості реалізації існуючих маніпулятивних методик в сучасних українських соціальних умовах;
- спрогнозувати можливі наслідки реалізації маніпулятивних технік в політиці для членів суспільства.

Отже, маніпуляція психологічна (*manipulatio* – пригорща, ручний прийом) це: *вид психологічного впливу, що використовується для досягнення одностороннього виграву за допомогою прихованого спонукання партнера по спілкуванню до здійснення визначених дій, передбачає певний рівень вправності й майстерності при його проведенні* [2]. Також існує думка, що маніпуляція це: "вид психологічного впливу, майстерне вико-

нання якого веде до прихованого збудження у людини намірів, що не збігаються з її актуально існуючими бажаннями" [3, с. 59]. Цілком зрозуміло, маніпуляція може передбачати як спонукання до дії, так і утримання від дії, адже мета маніпулювання акцентована саме на досягненні одnobічного виграшу, незалежно від того, що його уможлиблює.

Сутність поняття маніпуляція суспільно-масовою свідомістю можна визначити, на нашу думку, таким чином: *це один зі способів панування й придушення волі людей шляхом духовного впливу на них через програмування їхньої поведінки. Цей вплив спрямований на психічні структури людини, здійснюється потай і ставить своїм завданням зміну думок, спонукань і цілей людей у потрібному певній групі людей напрямі.* Як зазначав у своїй основній роботі із цієї теми С. Г. Кара-Мурза, симптомами й ознаками прихованої маніпуляції можуть бути: мова, емоції, сенсаційність і терміновість, повторення, дроблення, вилучення з контексту, тоталітаризм джерела повідомлень, тоталітаризм рішення, змішання інформації й думки, прикриття авторитетом, активізація стереотипів, некогерентність висловлювань і т.д. Виданий в 1969 р. у Нью-Йорку "Сучасний словник соціології" визначає маніпуляцію як *"вид застосування влади, при якому той, хто нею володіє, впливає на поведінку інших, не розкриваючи характер поведінки, що він від них очікує"* [4].

Як бачимо, акцентуація робиться саме на понятті впливу. Не можна обійти увагою важливий аспект маніпуляцій суспільно-масовою свідомістю, який полягає у побудові означеної діяльності на загально визначених принципах психологічного впливу, використання яких є вагомим аргументом до визнання маніпуляцій планованою діяльністю команди професіоналів. Основні найпростіші принципи психологічного впливу на людину виділив Р. Чалдіні у книзі "Психологія впливу". Це такі принципи: взаємний обмін, зобов'язання та послідовність, соціальний доказ, прихильність, авторитет, дефіцит [5]. Саме на цих принципах будується будь-яка маніпулятивна техніка, як поведінкова, так і вербальна.

Втім, вже самі енциклопедичні та словникові визначення маніпуляції подані у контексті попереднього викладу, дають нам розуміння того, що суспільно-політична свідомість сучасних українців суттєво підкоригована маніпулятивними техніками. Чи не очевидним є активне придушення волі народу, шляхом пропаганди надзвичайної складності вирішення суспільних, економічних, політичних проблем. Можна сказати більше, прояви соціально аномії, які ми спостерігаємо, багато в чому можна вважати наслідками цієї пропаганди у поєднанні з реальним погіршенням суспільних реалій на фоні імітації активних політичних дій (вони такі є активними, але в напрямі перерозподілу сфер політико-економічного впливу). Єдиним спонуканням до дії, яке активно проголошується, це спонукання підтримувати ту чи іншу політичну силу. Майже відсутні заклики національно-патріотичного характеру, заклики до протестів проти повального розпродажу іноземцям землі та промислових підприємств національного значення, тощо. Словом популяризується, а відтак і визначає поведінку членів суспільства тільки те, що слугує угамуванню будь-яких спроб чинити опір поступальній ході олігархічного політичного режиму, який на теренах Ук-

раїни чудово закріпився під міцним прикриттям демократії. Всі засоби масової інформації (канали маніпуляції) проголошують одну головну тезу, причому як відкрито, так і завуальовано, її сутність у такому: "Ми живемо у надзвичайно важкий час, ця неймовірна складність доби перетворень не дозволяє гараздкування та процвітання країни, вдіяти щось із цим найближчим часом не вдасться, тому треба терпіти та чекати поки все налагодиться, у крайньому разі можна трохи постояти на майдані, але не більше". Звичайно пересічна людина не в змозі осмислити ці тонкощі політичної гри і схильна перекласти рішення глобальних суспільних проблем на платонівських "мудрих філософів", які начебто повинні керувати державою. Останні ж з радістю беруть на себе відповідальність, адже відповідати не так уже й складно, бо можна маніпулювати. На даному етапі методів маніпуляції свідомістю, що використовуються у засобах масової інформації, досить багато, але найчастіше виділяються такі:

- навіювання;
- неренос приватного факту у сферу суспільного;
- використання слухів, домислів, тлумачень у неясній політичній або соціальній ситуації;
- метод залякування;
- замовчування одних фактів і випинання інших;
- метод фрагментації;
- багаторазові повтори, або "метод Геббельса";
- створення псевдоподій, містифікація [4].

Обсяг статті не дає можливості для опису конкретних прикладів використання наведених методів у полеміці та монологах, що їх пропонують телепередачі та різного роду інтерв'ю, але навряд читачеві цих рядків не згадалися власні приклади реалізації означених методів.

Про те, що в українських суспільно-політичних умовах життя створено сприятливу для маніпуляції атмосферу, свідчать слова відомого політолога В. Полохала: "Маніпулювання свідомістю (у загальноприйнятому розумінні цього поняття) в контексті наслідків і ризиків фінансової глобалізації стає нормою для частини українського політикуму" [6]. До речі, в подальшому викладі автор конкретизує методи: "До найхарактерніших прийомів і технік маніпулювання, які стосуються фінансової глобалізації, її позитивів і негативів для України, можна віднести блокування та замовчування суспільно значущої інформації або вибіркоче чи фрагментарне інформування; навішування ярликів та клішування інформації (використання певних образів і стереотипів); поширення недостовірної інформації; гра цифрами (комбінування статистичних даних, тощо)" [6]. Приставка "фінансових" не змінює ані суті, ані дієвості цих методів. Актуальність використання названих методів очевидна. На даному етапі складно навіть назвати політика, який би ігнорував їх чи цурався в силу неетичності.

Втім розгляд маніпуляції як цілковито негативного явища необ'єктивний. Існує думка, що маніпуляції можуть бути позитивним явищем. А. Цуладзе з цього приводу пише: "Маніпуляції бувають необхідні та корисні, однак де та межа, за якою закінчується корисна дія маніпулятивної діяльності?" [7]. Звичайно, маніпуляція в

ім'я благих цілей теоретично можлива, але її реалізація за сучасного рівня політичної культури дуже сумнівна. Більш правдоподібним видається формулювання Г. Франке, він визначає маніпуляцію як: "психічний вплив, який здійснюється таємно, а відповідно, і на шкоду тим особам, на яких він спрямований"[цит. по 4]. Доволі цікавим виявилось висловлювання Р. Борецького, він пише: "Під пропагандистським маніпулюванням треба розуміти послідовно і цілеспрямовано здійснюване управління масовою свідомістю (а через нього і поведінкою), що направлене здебільшого до ірраціональної сфери сприйняття, спирається на вселяння і є таким, що має на меті запобігання соціальним конфліктам. Або коротше кажучи: заздалегідь сплановане відволікання масової свідомості від реальної дійсності"[8]. Тут проглядається марксистська позиція, яка, до речі, близька і нам. **Фактично маніпуляції суспільно-масовою свідомістю в сучасній Україні виступають реальним засобом пом'якшення суспільних суперечностей.** Здійснюється програмування членів суспільства на терпимість та пасивність, а такі основи поведінкових моделей, як відомо у персонології [9], часто призводять до різного роду соціально-психологічних деструкцій, таких як особистісна криза, маргінальність, невроз.

На основі проведеного аналізу наукової літератури можна здійснити екстраполяцію теоретичних підходів на практику суспільно-політичного життя в Україні за сучасних умов. Однозначно можна констатувати, що сучасна українська політична еліта суттєво обізнана з технологіями маніпуляції суспільно-масовою свідомістю і активно їх використовує. Зважаючи на це, можна проаналізувати маніпулятивні техніки, що використовують сучасні українські політики. Здебільшого маніпулювання здійснюється за допомогою:

- вдавання неспроможності діяти відповідно до проголошених гасел у зв'язку з перешкодами, які залишили по собі, чи здійснюють зараз інші (наприклад: "попередній уряд");
- імітації активних дій, що начебто мають неабиякі позитивні наслідки, які і обумовлюють відсутність надто різкого погіршення ситуації;
- оперування ймовірно беззаперечними документами, які свідчать про безумовні досягнення у здійсненні певного обсягу визначеної посадою роботи.

Означені прийоми призводять до того, що громадяни отримують, хоча й ілюзорну, але надію на можливість у близькому майбутньому відчутти на собі позитивні наслідки значних суспільно-політичних зусиль. Якщо цього не відбувається, проголошуються винуватці, яких уже за це покарано, або неможливо знайти і новий шлях рішення подвоєних непорозумінням проблем. Також, впевнено акцентується увага на незаперечній компетентності вирішити виниклі проблеми лише і виключно зусиллями певної політичної сили, адже її представники вже тривалий час працюють в цьому напрямі. Таким способом відбувається перенесення відповідальності на вже недосяжні об'єкти і обґрунтовується необхідність негайно діяти існуючим посадовцям, адже ситуація визнана критичною та такою, що не дозволяє зволікань. В результаті продовжується сценарій безвідповідального, некомпетентного керування, за наслідки якого конкретно ніхто не відповідає.

Маніпуляції суспільно-масовою свідомістю в сучасних українських умовах очевидні: переважна більшість українців сформувала намір до пасивного спостереження і бездіяльності. Це зазвичай не збігається з реально існуючими бажаннями, потребами та потенціалом країни, але українці переконані, що вдіяти нічого не можна, адже в країні соціальне безправ'я і свавілля, тому доречніше вибрати менше зло – незадовільне життя, аніж ілюзорну надію на позитивні зміни як результат протесту і велику загрозу руйнації свого життєвого ареалу, якщо не гірше. Про це яскраво свідчать відповіді респондентів, що відображені у соціологічному моніторингу. На запитання "Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?" більшість респондентів протягом 1994–2006 рр. впевнено відповідали: "Ні, нічого не зміг би зробити" (середній показник – 65,3%). Майже аналогічні показники мають інші запитання цієї тематики. Запитання: "А якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?". Відповідь: "Ні, нічого не зміг би зробити" (середній показник – 56,1%). Запитання: "Як Ви вважаєте, наскільки можливі зараз у Вашому місті/селі масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав?". Відповідь: "Малоймовірні" (середній показник – 49%). Питання: "Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?". Відповідь: "Скоріше за все, ні" (середній показник – 41,7%) [10, с. 447–448]. Отже, ми вважаємо, що на даному етапі головним засобом, що дозволяє маніпулювання суспільно-масовою свідомістю населення країни є страх. Члени суспільства впевнені будь-які дії активного протесту можуть закінчитись одним – програшем. Майже кожен українець впевнений, що жоден чиновник, або член його родини ніколи не сяде до в'язниці, що б він не скоїв, адже у нього є гроші та зв'язки. Маєш владу та гроші – ти понад законом. Ця настанова, яка має історичне коріння, підсилена маніпулятивною діяльністю – залякуванням, і призводить до всезагальної української лояльності, котра насправді – це просто страх та зневіра у те, що ми спроможні щось змінити.

В означеній ситуації постає питання про існуючі засоби захисту проти різного роду маніпулятивних дій. На даному етапі в соціально-психологічній літературі пропонується багато різноманітних засобів захисту від маніпуляцій. Дуже комплексно та узагальнююче ці засоби представлені у типології Є. Доценка Запропонована ним типологія здається нам найбільш вдалою, адже пропонує два види дії – активний і пасивний, що актуально в нашому контексті [3, с. 202].

Таблиця 1

Типологія захисних дій

Змінні	Пасивна форма	Активна форма
Дистанціювання з агресором	Видалення себе: втеча, відступ	Видалення агресора: вигнання, знищення, агресія
Контроль характеру впливу	Блокування – встановлення перепон: бар'єру, пошук укриття	Контрдія: контроль над агресором, підпорядкування, управління ним
Блокування інформації	Про себе: маскування, завмирання	Про агресора: ігнорування або заперечення загрози

Але, тут треба зробити суттєве зауваження, захисна діяльність об'єкта маніпуляції, за цією типологією, можлива за умови усвідомлення ним маніпулювання собою. Сутність же маніпуляції полягає, як впевнились, у прихованості. Отже означеним захисним діям передують активна діяльність мислення: аналіз, зіставлення, систематизація, встановлення причинно-наслідкових зв'язків під час отримання інформації, що спонукає чи втримує нас від певних дій. Така активна діяльність мислення може бути ефективною у разі коли саме мислення має такий атрибут, як *критичність*. Відома дослідниця Д. Халперн стверджує: "Критичне мислення містить у собі оцінку самого розумового процесу – ходу міркувань, які привели до наших висновків, або тих факторів, які ми врахували при ухваленні рішення. Критичне мислення іноді називають ще й *спрямованим мисленням*, оскільки воно націлено на одержання бажаного результату"[11, с. 17]. В нашому випадку бажаний результат – це виявлення істинних мотивів діяльності переконання суб'єктів комунікації. Загалом *критичне мислення* – "це використання когнітивних технік або стратегій, які збільшують імовірність одержання бажаного кінцевого результату. ... такий тип мислення, який застосовується при рішенні завдань, формулюванні висновків, імовірнісній оцінці й прийнятті рішень"[11, с. 17]. Отже, перш ніж думати чи діяти (не діяти) певним чином, необхідно критично осмислити стимули, що до цього спонукають, може виявитись, що така діяльність (або бездіяльність) корисна сторонньому суб'єкту, а не суб'єкту дії.

Таким чином, сучасній українській людині, аби не бути об'єктом постійних маніпуляцій, а натомість бути творцем власного життя та активним учасником позитивного для себе суспільствотворення, необхідно більш критично ставитись до запропонованих у засобах масової інформації "беззаперечних" фактів та гасел. Втім і позиція радикального нігілізму (заперечення істинності всього без винятку), яку займають деякі громадяни, є також неправильною. Необхідне саме конструктивне, раціональне осмислення почутого, прочитаного, побаченого, а не повальна його критика.

Негативна забарвленість маніпулювань суспільно-масовою свідомістю в українському варіанті очевидна, адже вона перш за все має наслідком амбівалентність політиків, неоднозначність та двоїстість їх позицій. Наразі навіть обізнані особистості (науковці, економісти, юристи) не можуть давати впевнених прогнозів щодо поведження певних політиків та напрямків дії політичних сил. Ця непрогнозованість свідчить про відмінність цілей діяльності політиків від таких, які обумовлені суспільними потребами. Якщо є суспільна проблема, логічним є передбачення діяльності владних представників у напрямі її ліквідації. Втім тенденції до логічності в діях політиків не спостерігається, адже мета не суспільна, а особистісна, а відтак не очевидна і не відома.

Здійснений виклад дозволяє констатувати, що маніпулювання суспільно-масовою свідомістю є складовою професійної діяльності як кожного окремого сучасного політика, так і політичного істеблішменту загалом. Техніки маніпулювання, які використовуються, здебільшого базуються на загальних методах психологічного впливу.

Подальше активне використання в політиці маніпуляцій суспільно-масовою свідомістю в ім'я здобуття політичних преференцій, малообмеженої влади та можливостей матеріального збагачення здатне поглибити соціальну, політичну, економічну кризи та заважати національному самовизначенню українців, що в свою чергу обумовить неспроможність нашої країни зайняти гідне місце в європейському культурному ареалі.

1. *Паніна Н. В.* Українське суспільство 1994 – 2005 : соціологічний моніторинг / Н. В. Паніна. – К. : ТОВ "Видавництво Софія", 2005. – 160 с.
2. Психологічний словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://testme.org.ua/glossary/detail/482>
3. *Доценко Е. Л.* Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е.Л. Доценко. – М. : ЧеРо, Изд-во МГУ, 1997. – 344 с.
4. *Кара-Мурза С. Г.* Манипуляция сознанием [Електронний ресурс] / С.Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2004. – С. 528. – Режим доступу : http://ru.wikipedia.org/wiki/Манипуляция_общественным_мнением
5. *Чалдини Р.* Психология влияния / Р. Чалдини. – СПб. : Питер, 2002. – 288 с. : ил. – (Серия "Мастера психологии").
6. *Полохало В. І.* Маніпулювання свідомістю українців в контексті глобалізації [Електронний ресурс] / В.І. Полохало. – Режим доступу : http://www.politdumka.kiev.ua/index.php?ID=76&by_id=1&show_news=1#
7. *Цуладзе А.* Политические манипуляции, или покорение толпы [Электронний ресурс] / А. Цуладзе. – М., 1999. – 274 с. – Режим доступу : <http://www.tnu.in.ua/study/books.php?do=file&id=736>
8. *Борецкий Р.* Бермудский треугольник ТВ [Электронний ресурс] / Р. Борецкий. – М., 1998. – 264 с. – Режим доступу : http://www.library.cjes.ru/online/?a=con&b_id=609&c_id=7278 (Формирование пропагандистской направленности массовой информации. Манипуляция).
9. *Хьелл Л.* Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – 607 с.
10. Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – 578 с.
11. *Халтерн Д.* Психология критического мышления. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с. : ил. – (Серия "Мастера психологии").